

УДК 2-23/28

П. В. СЕВЕРИЛОВА

Донбаська національна академія будівництва і архітектури

КОНЦЕПТ «ДУША» В АНТРОПОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕННЯХ ДАВНЬОЇ РУСІ

В статті аналізується концепт «душа» як одне із найголовніших смислосубтєвих понять, що постає основою реконструкції антропологічних уявлень у філософській культурі Давньої Русі. Досліджуються уявлення про душу язичницької доби і вчення про душу, що сформувалося під впливом біблійної антропології за часів прийняття Руссю християнства.

антропологія Давньої Русі, душа, дух

Одним із важливих завдань сучасної науки постає переосмислення статусу і положення антропології в системі гуманітарного знання. Сьогодні філософія знаходиться в ситуації нового «антропологічного повороту», у пошуках втраченого антропологічного дискурсу. Відновлення інтересу до філософської думки Давньої Русі, до нашої духовної спадщини як цінного джерела антропологічних ідей і справжньої досвідченої науки про людину, є як ніколи затребуваним.

Відновлення шляхів до порозуміння – й обумовлює актуальну направленість сучасної філософської реконструкції антропологічних засад давньоруської культури, що не тільки дає можливість переосмислення минулого чи ставлення до нього, але й усвідомлення того, що ми втрачаємо, й, можливо, ще можемо віднайти. Можна відзначити, що за останній час інтерес науки до вивчення антропологічних поглядів Давньої Русі, і саме концепту «душа», помітно зростає. Про це свідчить кількість наукових робіт, присвячених цій темі. Цей зростаючий інтерес пов'язаний, безумовно, із тим, що саме за часів Давньої Русі закладався той глибинний антропологічний зміст, що притаманний вирішенню питання про людину у вітчизняній філософії і культурі.

Вивчення антропологічної свідомості давніх слов'ян, що пов'язане, насамперед, із філософським аналізом концепту «людина» та основних складових її існування, таких як «дух», «душа», «тіло», засновано на дослідженнях сучасної гуманітарної науки, робіт філологів, лінгвістів, медієвістів, дослідників філософії і культури Давньої Русі [1–6].

Мета роботи – аналіз концепту «душа» у філософській культурі Давньої Русі.

Очевидно, концепт «душа» характеризує базові антропологічні і загальні світоглядні засади філософії і культури будь-якого народу. І, як кожне концептуально важливе слово-поняття, що входить в плоть і кров культурної традиції, воно являє собою ступок семантичної пам'яті, що її можна розглядати як одну з «невідторгаємих» властивостей концепту, спрямованого на розуміння «тут і тепер» [9]. Звідси, тлумачення філософського об'єму значень слова-концепту «душа» і його побутування в культурі Давньої Русі, дозволяє розглядати його ніби в «зворотній» перспективі, з пошуком первинних смислів, а також взаємозв'язків і вирішальних світоглядних взаємовпливів.

У сучасній науці немає єдиної думки щодо тлумачення особливостей антропології давніх слов'ян язичницької доби. З погляду одних дослідників, у давніх слов'ян уявлення про людину носили дуалістичний характер. Ця думка має своєрідне підтвердження і в етимології слов'янських слів «душа» і «тіло». Так, слов'янське слово «душа», як і у більшості індоєвропейських мов, як і грецьке, і старослов'янське, також пов'язане з дієсловом дихати, тоді як «тѣло» в усіх слов'янських мовах – це слово, що означає щось міцне, «ніби остов, який має бути втілений плоттю» [6, с. 154]. На думку одних вчених, зокрема такого авторитетного автора як В. В. Колесов, у слов'ян-язичників існували уявлення про душу як субстанцію, рушійну життєву силу, існуючу окремо від тіла, що «має своє власне буття». Ці уявлення, на його думку, носили, найімовірніше, анімістичний характер. Тобто душею давні слов'яни наділяли все існуюче: людину, тварин, рослини, камені, предмети [6, с. 154]. Звідси, згідно з

уявленнями давніх слов'ян, душа людини може покидати її тіло після смерті і відходити у «той світ», відлітати «за море» або від'їжджати на північ в країну, уявлення про яку або не дійшли до нас, або дійсно були невиразні, тому і не піддаються детальній реконструкції.

А от за спостереженнями інших вчених, зокрема, В. С. Горського, в язичницькій культурі слов'ян були відсутні ідеї чіткого протиставлення душі і тіла. Більш того, він стверджує, що у слов'янській міфології були присутні ідеї існування у людини декількох душ, що втілюся у міфологічних уявленнях про «нечистих» небіжчиків і оповідах про зцілення мертвою і живою водою [8, с. 26–27].

На думку сучасних вчених, відсутність у антропологічних уявленнях давніх слов'ян протистояння душі і тіла може виявлятися, наприклад, і у розумінні душі як одного із найважливіших органів тіла. Це розуміння душі як чогось матеріального ми наслідуюмо і дотепер, коли говоримо про те, що «душа болить», «душа не на місці», або «душу можна віддати або продати», «розбити» або «зцілити». Тобто і душа, і тіло у своїй єдності і являють людину як цілісну живу істоту. Але із подібних уявлень про душу можливо зробити і таке припущення, що саме душа як тілесний орган і виявляє всю сутність людини. На це, зокрема, звертають увагу сучасні дослідники-лінгвісти. За їх спостереженнями, слов'янське слово «душа», на відміну від європейських мов, не тільки має значення як те, що протистоїть тілу як нематеріальний початок – матеріальному, не тільки вказує на інтелект, а й на весь зміст внутрішнього світу людини, включаючи і інтелект, і емоції, і психіку, і внутрішні стани. Також важливим є спостереження про розуміння душі як деякого внутрішнього простору, що його субстанцією є дух.

Тобто можна сказати, що за язичницької доби слов'яни вірили в можливість існування душі як нематеріального початку тіла, як того, що виявляє його сутність як окремого існування, а також як частини тіла, як тілесного органа живої людини, й одночасно й того, що може існувати поза тілом, після смерті тіла, отже, в можливість деякого позачасового її існування. Все це дозволяє зробити зрозумілим те, чому, коли на Русь прийшло християнство, його вчення про людину як Боже створіння, істоту духовну, душа якої причетна вічності, стало близьким і зрозумілим слов'янам. Так, О. М. Трубачов вважав, що прийняття слов'янами християнства повністю відповідало їх внутрішній природі. Саме тому біблійні концепти, що їх привнесло християнство на слов'янський ґрунт, органічно увійшли до культурної антропосфери і мови слов'ян, не суперечивши їй, але збагативши її [11, с. 101]. Саме тому у світогляді і в розумінні давньослов'янського слова «душа» християнської доби і зараз можна виявити майже усі ті значення, що були сприйняті із Святого Письма.

У цьому контексті вивчення побутування концепту «душа» у високій книжній культурі давніх слов'ян неможливе без розуміння співвідносин з біблійними антропологічними переконаннями і християнською традицією. Вибір пошуку саме цих зв'язків у дослідженні визначається тим, що витoki християнського вчення про людину, сприйнятого слов'янами від візантійців, знаходяться в біблійній антропології і вкорінені у біблійному світогляді, що безпосередньо був сприйнятий Руссю саме через літургійні біблійні читання, слово Святого Письма і його святоотецьку екзегезу.

Зауважимо, що в християнському світогляді, що наслідує ідеї біблійної антропології, людина розглядається з точки зору її складу, а точніше ієрархії її складових частин, що у біблійному тексті постають у вигляді дихотомії і позначаються як «душа» і «тіло», (або, з точки зору інших християнських авторів і коментаторів, трихотомії – як «дух», «душа» і «тіло»). Не торкаючись тут спірного питання «дихотомія чи трихотомія», зосередимось на головному, а саме на тому, що ці частини не є протилежними субстанціями чи сутностями.

Однією із найголовніших в біблійній концепції людини є те, що вона розуміється «моністично» і холістично як цілісна істота, душа і тіло якої являють собою нерозривну єдність, а не розглядаються як складові елементи: між ними не проводиться межа як в антропологічному дуалізмі, притаманному, наприклад, філософії античності чи гностицизму перших століть [11, с. 84–85; 10, 11].

Як зазначав в своїй роботі Арх. Кипріан Керн всі ці біблійні поняття («дух», «душа», «тіло») не мають чіткого і однозначного розуміння як в тексті Святого Письма, так і в традиції їх витлумачення в патристиці, але спробуємо дослідити і виокремити основні значення таких понять, як «душа» і «дух», що були успадковані з Кирило-Мефодієвською спадщиною і органічно увійшли до системи давньоруської антропології [14, с. 73–74].

О. А. Седакова, досліджуючи переклади біблійних текстів на слов'янську, що увійшли в літургійну традицію слов'ян із перекладами з грецької, визначає чотири найголовніших значення слова «душа» (гр. Ψυχή). Вони пов'язані саме із тими, що ми зустрічаємо в мові Біблії. По-перше, це душа як життєвий початок, те, що характеризує все живе, і тварин, і людину. По-друге, душа, що постає синонімом життя. По-третє, із позначенням людини як такої. І, в-четвертих, душа як логосний початок у людини, те, що може бути співставлено із плоттю [7, с. 116–117].

Підкреслимо, що людина, згідно із біблійним світоглядом, не має душі в античному, платонівському сенсі, тобто, душі як субстанції, а є нею. Коли у книзі Буття про створення людини говориться: «І стала людина душею живою» (Бут. 2:7), то тим самим стверджується, що людина – це і є «жива душа», оскільки «душа» в цьому сенсі виступає синонімом поняття «людина». Крім того, як зазначають дослідники мови Старого заповіту, слово «душа» означає тут і те, що в європейській філософії пов'язано з поняттям «екзистенції» людини [9, с. 85]. Це розуміння (людина – це душа) увійшло до мови багатьох європейських народів, зокрема і східних слов'ян, і, як відомо, було увіковічено М. В. Гоголем в його безсмертному творі.

Поняття «дух» (*ruach*) у Старому заповіті також не позначає якусь окрему складову частину людини, а вживається для позначення внутрішньої дієвої сили людини, тієї форми, в якій знаходять втілення сутнісні характеристики і стани її особи, і цим воно скоріше виявляється близьким до аристотелівської ентелехії [15].

Але сутнісною відмінністю біблійної антропології є ідея про те, що *ruach* людини походить від Бога. Саме Бог – і являється Духом, його Джерелом, витокотом Його волі, що направлена на створений світ і є його дієвою характеристикою, інструментом його Премудрості [15]. Особливістю біблійної пневматології є й те, що *ruach* не тільки пов'язується із антропологічною ідеєю, а й набуває соціального глумачення, як те, що має втілення у житті обраного народу, бо воно характеризує стан народу Божого як цілісності в його відношенні до Бога. Тільки у християнській традиції дух людини пов'язується із Божественним Духом, із Духом Святим як Єдиним із Трійці, в іпостасному, особистісному розумінні, що по-новому визначає співвідношення життєвих сил як кожної людини, так і в соціальному аспекті всього людства [15]. У цьому контексті ми можемо говорити, ймовірно, про те, що споконвічно слов'янські уявлення про людину як родову істоту не суперечили церковному, біблійному вченню про Бога як Вселюдину і вселюдство, що виступає як єдність всіх людей, що жили і живуть на землі, що розуміється і як духовна, і як органічна спорідненість одночасно.

Таким чином, з прийняттям християнства Давня Русь сприйняла фундаментальне біблійне вчення про людину і людство як божественний образ свого Творця, як «душу» і носія Божественного духу. В той же час ідея єдності усіх людей сприймається Руссю не лише в сенсі єдності людського роду як такого, хоча, як показує початок Повісті минулих літ, розповідь літописця про походження слов'ян від нащадків прабатька Ноя, була дуже важливою для староруської самосвідомості. Але важливішим виявляється свідчення про духовну спорідненість людини і людства, що наслідує Богу-Христу. Для староруських книжників найбільш значущою стає соборна перспектива бачення людини. Це виявляється зокрема у сакралізації уявлень про соціум і взагалі про життєвий світ людини.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Толстая, С. М. Славянские мифологические представления о душе [Электронный ресурс] / С. М. Толстая // Славянский и балканский фольклор. Народная демонология. – М. : [б. и.], 2000. – С. 52–95. – Режим доступа: www.rastko.rs/cms/files/books/477e36d0bad9a
2. Иван, Кристина. Концепт «человек» в языковой картине мира поляков и россиян [Текст] / Кристина Иван // Общение. Языковое сознание. Межкультурная коммуникация : Сб. статей / Институт языкознания РАН. – Калуга : КГПУ им. К. Э. Циолковского, 2005. – С. 260–270.
3. Чумакова, Т. В. Образ человека в культуре Древней Руси (опыт философско-антропологического анализа) [Текст] : дис. д-ра филос. наук : 09.00.03. / Т. В. Чумакова. – СПб., 2002. – 409 с.
4. Черная, Л. А. Антропологический код древнерусской культуры [Текст] / Л. А. Черная. – М. : Языки славянских культур, 2008. – 464 с. – (Studia historika). – ISBN 9978-5-9551-0269-6.
5. Семикопова, Т. В. Философско-антропологические представления в русской духовной культуре XII века: от теории к практике [Текст] : дис. к. филос. наук : 09.00.13 / Т. В. Семикопова. – Нижний Новгород, 2011. – 239 с.
6. Колесов, В. В. Древняя Русь: наследие в слове. Мир человека [Текст] / В. В. Колесов. – СПб. : Философский факультет Санкт-Петербургского государственного университета, 2000. – 326 с.
7. Седакова, О. А. Церковно-славянорусские паронимы: Материалы к словарю [Текст] / О. А. Седакова. – М. : Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина, 2005. – 432 с.
8. Горський, В. С. Історія української філософії: курс лекцій [Текст] / В. С. Горський. – Київ : Наукова думка, 1996. – 286 с.
9. Неретина, С. С. Тропы и концепты [Текст] / С. С. Неретина. – М. : ИФРАН, 1999. – 278 с. – ISBN 5-201-02014-3.
10. Трубачев, О. Н. Меняющийся мир и вечные слова [Текст] : методическое пособие для ОУ и библиотек г. Волгограда / О. Н. Трубачев. – Волгоград : ООО «Царицынская полиграфическая кампания», 2009. – 112 с.
11. Урбах, Э. Э. Мудрецы талмуда [Текст] / Э. Э. Урбах ; [пер. с иврита Амнон Гинзай]. – Иерусалим : Библиотека-Алия, 1989. – 486 с.

12. Лоргус, Андрей. Часть II. Природа человека. Глава 8. Образ Божий [Электронный ресурс] / Священник Андрей Лоргус. – Режим доступа : http://azbyka.ru/hristianstvo/chelovek/lorgus_pravoslavnaya_antropologiya_10-all.shtml
13. Зенько, Ю. М. Проблемное поле православной антропологии и психологии: общая постановка задач и проблем [Электронный ресурс] / Ю. М. Зенько. – Режим доступа : www.bogoslov.ru/text/794342.html.
14. Керн Киприан, Архимандрит. Антропология Святителя Григория Паламы [Текст] / Архимандрит Керн Киприан. – М. : Паломник, 1996. – 450 с. – (Святые Отцы и учителя Церкви в исследованиях православных ученых).
15. Завершинский, Георгий. Дух дышит, где хочет. Введение в православное учение о Святом Духе [Текст] / Георгий Завершинский. – Санкт-Петербург : Алетейя, 2003. – 254 с.

Получено 07.02.2013

П. В. СЕВЕРИЛОВА
КОНЦЕПТ «ДУША» В АНТРОПОЛОГИЧЕСКИХ ПРЕДСТАВЛЕНИЯХ
ДРЕВНЕЙ РУСИ

Донбасская национальная академия строительства и архитектуры

В статье анализируется концепт «душа» как одно из главных смысложизненных понятий, которое является основой реконструкции антропологических представлений в философской культуре Древней Руси. Исследуются представления о душе языческой эпохи и учение о душе, сформировавшееся под влиянием библейской антропологии после принятия Русью христианства.

антропология Древней Руси, душа, дух

POLINA SEVERILOVA
THE CONCEPT OF «SOUL» IN ANTHROPOLOGICAL VIEWS OF OLD RUSSIA
Donbas National Academy of Civil Engineering and Architecture

The article analyzes the concept of «soul» as one of the main concepts of life meaning, which is the basis of the reconstruction of anthropological representations in the philosophical culture of Ancient Rus. The author explores the idea of the soul of pagan religion and doctrine of the soul that has been formed under the influence of biblical anthropology after the Rus Christianity.

anthropology ancient, soul, spirit

Северилова Поліна Вячеславівна – к. філос. н., доцент кафедри історії і філософії Донбаської національної академії будівництва і архітектури. Наукові інтереси: філософія і культура Давньої Русі.

Северилова Полина Вячеславовна – к. филос. н., доцент кафедры истории и философии Донбасской национальной академии строительства и архитектуры. Научные интересы: философия и культура Древней Руси.

Polina Severilova – PhD in philosophy, Assistant Professor, History and Philosophy Department, Donbas National Academy of Civil Engineering and Architecture. Scientific interests: philosophy and culture of Ancient Rus.